

Dalė Monika Zapkuvienė

1940 12 15–2012 03 20

Įpusėjus 2012-ųjų pavasariui pasiekė žinia, kad po sunkios ligos iš gyvųjų tarpo pasitraukė ilgametė Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos instituto (dabar – Gamtos tyrimų centro Ekologijos institutas) vandenų biologijos tyrėja mokslų daktarė Dalė Monika Zapkuvienė. Artimieji, giminės, buvusių bendradarbių būrys 2012 m. kovo 22 d. ją palydėjo amžinybėn Vilniaus miesto Karveliškių kapinėse. Dalė buvo gamtos žmogus, visada aktyvi, visuomeniška, šviesi ir stipri asmenybė. Noriai dalijosi sukauptomis žiniomis ir patirtimi, visiems ir visada

buvo pasiruošusi ištiesti pagalbos ranką, buvo mėgiama bendradarbių. Kai kapinėse susirinkusiems liko tarti paskutinius atsisveikinimo bei pagarbos žodžius, pro debesų properšas išlindo saulės spinduliai. Šiltai ją prisiminė dar studijų laikų mokslo draugė, vėliau – ilgametė to paties instituto darbuotoja hidrobiologijos mokslų daktarė Lilija Lazauskienė. Visus palietė jautrūs ir prasmingi žodžiai, prie kapo ištarti gerai žinomos, visuomenėje populiarios gydytojos ir publicistės Filomenos Taunytės, kuriai teko ne tik bendrauti, bet ir kurį laiką dirbti kartu su D. Zapkuviene. Atminimo gėlės užklojo amžinojo poilsio vietą...

Dalė Monika Zapkuvienė (Malėlaitė) gimė 1940 m. gruodžio 15 d. Panevėžio mieste. Dar vaikystėje jai kartu su dviem jaunesnėmis seserimis teko patirti sunkių išgyvenimų – anksti mirė mama. 1958 m. baigusi Klaipėdos miesto 4-ąją (dabar Vydūno) vidurinę mokyklą pasirinko gamtos mokslų studijas Vilniaus pedagoginiame institute (1960–1965), o nuo 1962 m. studijas tęsė Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakultete. Apgynusi baigiamąjį darbą ichtiologijos klausimais (vadovas doc. A. Kublickas) 1965 m. įgijo biologo-ichtiologo aukštojo mokslo diplomą.

Šios mokslininkės ir gyvenimas, ir darbas buvo labai nuoseklūs – visa jos ilgametė mokslinė veikla buvo susijusi su vienintele mokslo įstaiga. Baigusi universitetą ji buvo paskirta į Lietuvos mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos institutą. D. Zapkuvienės pirmosios oficialios pareigos šiame institute – Ichtologijos sektoriaus laborantė, tačiau viliojo tiriamoji veikla. Su kitais žuvų mitybos specialistais – trofologais A. Bubinu, J. Banioniene – 1967 m. tyrė ypatumus tų žuvų, kurios maitinasi specialiai įkurdintais svetimkraščiais bestuburiais – vėžiagyviais, medžiagą tyrimams rinko Kuršių mariose.

1968–1971 m. D. Zapkuvienė – Zoologijos ir parazitologijos instituto Bestuburių zoologijos sektoriaus,

kurio vadovu buvo prof. P. B. Šivickis, aspirantė. Imtis medicininės dėlės tyrimų Lietuvoje buvo vienas iš prof. P. B. Šivickio sumanymų, kuriuo siekta plėtoti bestuburių gyvūnų tyrimus. 1972 m. Vilniaus universiteto Gamtos fakultete D. Zapkuvienė sėkmingai apgynė biologijos mokslų kandidato (1993 m. nostrifikuota kaip gamtos mokslų daktaro) disertaciją ir pasuko savarankiško tiriamojo darbo keliu. 1972–1981 m. ji dirbo Zoologijos ir parazitologijos instituto jaunesniąja mokslo darbuotoja, nuo 1982 m. iki išėjimo į pensiją 2000-aisiais – instituto Hidrobiontų ekologijos ir fiziologijos laboratorijos vyresniąja mokslo darbuotoja.

D. Zapkuvienės apginto originalaus zoologijos krypties disertacinio darbo „Medicininė dėlė (*Hirudo medicinalis f. serpentina* Moquin-Tandon, 1846) Lietuvos vandenyse ir jos dirbtinio veisimo bandymai“ svarbiausi uždaviniai – nustatyti medicininėlių dėlėlių paplitimą Lietuvos vandens telkiniuose, ištirti jų ekologines ypatybes, veisimo ir auginimo būdus. Šio specifinio darbo moksliniais vadovais buvo žinomi mokslininkai – medicinos mokslų habil. dr. A. Dirsė ir biologijos mokslų habil. dr. A. Malachovskis. Medicininės dėlės pritaikymo klausimais ji bendradarbiavo bei konsultavosi su mokslo ir plačiajai visuomenei gerai žinoma mokslininke dr. Eugenija Šimkūnaite.

Ištyrusi daugybę Lietuvos ežerų ir kitų vandens telkinių (iš viso 176 telkinius), 1968–1970 m. D. Zapkuvienė įvertino medicininėlių dėlėlių paplitimą ir gausumą, iki to laiko menkai tirtą Lietuvoje (būta tik epizodinių, pavienių vandens telkinių tyrimų). Šioje srityje ji laikytina pirmeive ne tik Lietuvoje, bet ir Rytų Europoje, išskyrus Rusiją, kur dėlėlių išteklių jau senokai tiriami. Tad nenuostabu, kad dr. D. Zapkuvienės straipsniai iki šiol cituojami kitų mokslininkų darbuose.

D. Zapkuvienė nuveikė didžiulį darbą, kurį šiais laikais atliktų sudėtinės kelių žmonių ekspedicijos, o ji dirbo viena, padedama tik vairuotojo, nuveždavusio ją į vieną ar kitą vietovę. Prie vandens telkinio dažnai tekdavo brautis pro įvairiausias krūmynus, ieškoti nedidelių, miško tankumynuose besislepiančių užžėlusiais pakraščiais ežerėlių, sunkiai prieinamų, tačiau tyrimams ypač reikalingų, nes būtent juose aptikta daugiausia dėlėlių. Iš tų kelionių ji mėgdavo pasakoti epizodą, prilygstantį nebent siaubo filmo ištraukai. Valtele išplaukus į vieną miške pasislėpusį ežeriuką, vietinių gyventojų taikliai pramintą Dėliniu, pajutusios šiltakraujus valtės šeimininkus į

valtį tiesiog būriais ėmė šliaužti dėlės. Vairuotojas vos nemirė iš baimės, o D. Zapkuvienėi buvo labai juokinga, bet, suprantama, iš ežerėlio abu turėjo kuo greičiau sprukti. Dėlių ji nė kiek nebijojo. Tose vietose, kur įtarė, kad jų yra, bet ne itin daug, ne kartą gaudė pačiu patikimiausiu archajišku būdu – įbrisdavo į vandenį ir laukdavo, kol dėlės prikibs prie kojų, o tada ramiai jas nurinkdavo, skaičiuodavo.

Disertaciniame darbe apibendrindama atliktus tyrimus ir stebėjimus D. Zapkuvienė nurodė kai kurias medicininėlių dėlėlių nykimo priežastis, pirmiausia – vandens telkinių Lietuvoje mažėjimą, neigiamus žmogaus ūkinės veiklos padarinius. Jau turėdama mokslo laipsnį ir rašydama apie medicininėlių dėlėlių išteklius ji skelbė, kad dėlėlių mitybos ekologinės sąlygos blogėja, dėlės nyksta. Mažieji vandens telkiniai nusausinami, nelieka svarbiausių sėkmingam gyvavimui būtinų varliagyvių, žuvų. 1992 m. medicininė dėlė buvo įrašyta į Lietuvos raudonąją knygą. Jos aprašą pateikė D. Zapkuvienė.

Gaila, kad tokios didelės apimties ir išsamus dėlėlių tyrimas Lietuvoje liko vienintelis – lešų pakartotiniams tyrimams neskirta, nors ir buvo prašoma. Laikui bėgant ir kintant kraštovaizdžiui bei vandens kokybei, keičiasi ir gyvūnų gausa. Gavus lešų programai „Natūra 2000“, buvo numatyta pateikti žinių ir apie medicininėlių dėlėlių gausą Lietuvoje, tačiau, deja, pasitenkinta senaisiais D. Zapkuvienės duomenimis bei vienu kitu labai fragmentišku darbeliu.

Dirbdama Hidrobiontų ekologijos ir fiziologijos laboratorijoje Verkiuose, Vilniaus miesto pašonėje, D. Zapkuvienė įkūrė pirmąjį eksperimentinį medicininėlių dėlėlių veislyną, kuriame atlikti originalūs dėlėlių vislumo laboratorinėmis sąlygomis tyrimai. Iki šių darbų duomenis apie tai buvo publikavę tik Rusijos mokslininkai, tačiau jie tyrė tik vienos medicininėlių dėlėlių formos – *Hirudo medicinalis f. officinalis* – vislumą. Šių dėlėlių pagrindinė buveinė – Krasnodaro kraštas. D. Zapkuvienė palygino dviejų medicininėlių dėlėlių formų – minėtos Krasnodaro ir Lietuvoje gyvenančios *Hirudo medicinalis f. medicinalis** vislumą, įvertino priklausomybę nuo įvairių aplinkos sąlygų ir nustatė skirtumus. Šie jos darbai iki šiol taip pat dažnai cituojami. Ji viena pirmųjų atgaivino dėlėlių taikymą gydymui, ėmėsi

* Čia pavartoti medicininėlių dėlėlių lotyniški ir lietuviški pavadinimai yra tokie, kokie nurodyti D. Zapkuvienės darbuose, t. y. atitinkantys tuometinę dėlėlių klasifikaciją. Dabar minimos formos yra išskirtos į savarankiškas rūšis.

bendradarbiauti su medikais. Gausūs veisimo ir auginimo bandymai atskleidė, kad kokybiškas dirbtinis maitinimas yra itin svarbus dėlių gaminamo ir išskiriamo svarbiausio biologiškai aktyvaus junginio – hirudino – aktyvumui. Dirbtinai maitinant hirudino kokybė gali būti kur kas geresnė nei gamtos sąlygomis išaugusių dėlių. Autorės duomenis patvirtino ir medikai klinicistai.

Dr. D. Zapkuvienė kartu su dr. Laima Petrauskienė parengė ir paskelbė monografiją *Medicininė dėlė: anatomija, fiziologija, ekologija* (2000), kuri priskirtina prie vertingiausių instituto leidinių. Monografijos sumanymą D. Zapkuvienė brandino ilgai, netgi dirbdama su kitais tyrimų objektais. Yra sakiusi, kad nedrąsu grįžti prie ankstesnės tematikos. Savo mintimis ji pasidalijo su instituto direktoriumi, LMA nariu korespondentu Juozu Virbicku, kuris pritarė puoselėtam teoriniam apibendrinamajam darbui. Taigi kartu su tos pačios laboratorijos fiziologe dr. L. Petrauskienė, tyrusia ir cheminio streso poveikį medicininėms dėlėms, D. Zapkuvienė ėmėsi atsakingo ir sunkaus darbo.

Monografijoje autorės apibendrino ne tik savų mokslinių tyrimų rezultatus, bet ir pasaulines žinias apie medicinines dėles. Dėlės yra patogus modelinis gyvūnas, pravartus sprendžiant daugelį pačių bendriausių ir sudėtingiausių biologinių problemų, todėl jos naudotos labai įvairiems mokslo tyrimams. Knyga buvo rengiama labai kruopščiai (kiekviena autorė parašė po šešis monografijos skyrius), išnagrinėta daugybė naujausios literatūros. Pasirinktas ne pats lengviausias kelias – siekta apžvelgti pačias naujausias originalias publikacijas, o jų buvo nemažai. Gaila, kad įdėjus tiek pastangų dėl lėšų trūkumo monografijos rankraštį teko vos ne per pusę sutrumpinti. Beje, prie monografijos teksto redagavimo yra prisidėjęs ir biologas Algirdas Mackevičius (1936–2011).

Vis dėlto daugelis specialistų monografiją įvertino labai palankiai. Pažymėtina, kad du pasaulinio garso mokslininkai – Johnas G. Nichollas (žymus neurofiziologas, buvęs Europos smegenų tyrimų instituto direktorius, visą gyvenimą dirbęs su dėlėmis neuronais) ir Roy T. Sawyeris (žymiausias to meto hirudologas) – laiškuose atsiuntė puikius neoficialius atsiliepimus. Mokslo ir plačiajai visuomenei skirtuose Lietuvos periodiniuose leidiniuose monografija buvo minima daug kartų, ji buvo pristatyta medikams. Ne kartą šią knygą viešai gyrė ir

jau minėta gydytoja Filomena Taunytė. Vilniaus universiteto Gamtos mokslų fakulteto Biochemijos ir biofizikos katedroje pristatytą knygą palankiai įvertino ir specialistai. Reikėtų pridurti, kad monografija *Medicininė dėlė* labai greitai dingo iš knygynų ir dabar jau yra bibliografinė retenybė, o tai gana retai nutinka mokslinėms knygoms.

Populiarindama savo tyrimų sritį D. Zapkuvienė skelbė straipsnius apie „gerąją dėlę“ – svarbų „gyvąjį medikamentą“, tikrą medikų padėjėją, pateikė racionalių pasiūlymų dėl medicininių dėlių inkubavimo ir jų produkuojamo hirudino efektyvumo didinimo.

D. Zapkuvienė labai džiaugėsi, kai Atgimimo priešaušriu, atsiradus pirmiesiems moksliniams kooperatyvams, vėl pasitaikė galimybė grįžti prie savo mėgstamo darbo – dėlių veisimo. Manyta, kad dėlės vėl pasirodys vaistinėse ir lignoninėse. Po dvejus metus trukusios energingos veiklos, deja, teko nusivilti – nebuvo tokio susidomėjimo hirudoterapija, koks yra dabar. Vis dėlto ji noriai dalijosi sukauptomis žiniomis ir patirtimi, konsultavo dėlių veisimo klausimais medicinos darbuotojus, bendravo su gydytojais, padėjo sunkiai sergantiems lignoniams.

Dar viena dr. D. Zapkuvienės hidrobiologinių tyrimų sritis buvo dvigeldžio moliusko – dreisenos – kartų kaitos procesai. Šie darbai buvo sudedamoji termoeologinių tyrimų, kurie pradėjo rutuliotis Hidrobiontų ekologijos ir fiziologijos laboratorijoje vadovaujant J. Virbickui, dalis. Ichtiologams aptikus ryšį tarp genotipų dažnio žuvų populiacijose ir jų gyvenamųjų vietų aplinkos, imtasi analogiškų vandens bestuburių tyrimų (D. Zapkuvienė, Leonas Račiūnas).

Daugiau nei dešimtmetį (1983–1995) dreisenos buvo stebimos kaip indikatorinė hidroekosistemų rūšis. Šie tyrimai sieti su Ignalinos atominės elektrinės aušintuvo parametrų kaita: tirta įvairių genetinių komponentų, izofermentinių darinių struktūra ir pokyčiai ilgalaikio šiluminio poveikio sąlygomis. Palyginus kelias dreisenos populiacijas skirtingo antropogeninio poveikio zonose, gauta mokslui naujų duomenų. Įsisavindama sudėtingas bei originalias genetinių tyrimų metodikas, taikytas fermentinėms formoms ir baltyminiams parametrams nustatyti, D. Zapkuvienė konsultavosi ir patirties sėmėsi keliose nuo Lietuvos nutolusiose mokslo institucijose. Minėtų moliuskų genetiniai ir biocheminiai tyrimai rodo, kad jos pasirinktas

organizmas – dreisena yra tinkamas objektas ekologinei-genetinei stebėsenai. D. Zapkuvienė buvo viena sudėtinės programos „Atominė energetika ir aplinka (1993–1997)“ vykdytojų. Reikšminga, kad buvusios mūsų kolegės mokslininkės atlikti išsamūs tyrimai patvirtina vandens gyvūnų biologijos, ekologijos gilesnių tyrinėjimų tikslingumą.

Kalbėdami apie spausdintą D. Zapkuvienės publikimą turėtume prisiminti, kad ji yra parengusi *Hidrobiontų ekologijos ir fiziologijos laboratorijos darbų bibliografinę rodyklę: 1959–1986* (1987, kartu su J. Virbicku), yra apie 50 mokslinių publikacijų autorė ir bendraautorė, parašė puikių atsiminimų apie akad. Juozą Matulį.

D. Zapkuvienė aktyviai dalyvavo Lietuvos hidrobiologų draugijos veikloje, buvo išrinkta draugijos valdybos nare, ketverius metus dirbo draugijos mokslinė sekretore, skelbė straipsnius draugijos leidinyje *Acta hydrobiologica Lituanica*.

Turėjo tvirtas patriotines ir pilietiškumo nuostatas: nepraleido prasidėjusių Sąjūdžio susirinkimų ir mitingų, drąsiai ėjo ginti Seimo rūmų, buvo Radijo ir televizijos bokšto gynėjų gretose.

Kai institutas, tarpininkaujant Lietuvos mokslų akademijai, pasiūlė įamžinti mokslininko biologo P. B. Šivickio vardą pavadinant jo vardu gatvę, D. Zapkuvienė, tuo metu gyvenusi Pavilnio sodų bendrijoje, dėjo daug pastangų, kad viena bendri-

jos gatvių būtų pavadinta šio žymaus Lietuvos biologo vardu. Vilniaus miesto Tarybos 1998 09 23 nutarimu nauja gatvė Pavilnyje, netoli tos vietos, kur paskutinius gyvenimo metus praleido mokslininkas, buvo pavadinta jo vardu. Ji labai džiaugėsi ir didžiavosi, kad ir pati čia gyvena, skleidė aplinkiniams, kokia buvo šviesi ir tolerantiška profesoriaus, akademiko P. B. Šivickio asmenybė, prisidėjo prie jo atminimui skirtų renginių rajone.

D. Zapkuvienė buvo aktyvi Pavilnio parapijos bendruomenės narė, padėjo jai burtis. Jos iniciatyva kelerius metus Lietuvos mokslų akademijos choras buvo kviečiamas giedoti Pavilnio bažnytelėje. Ji mėgo muziką, meną ir gėles – daugybę jų augino prie savo namų, mokėjo džiaugtis gyvenimu. Buvo gera kulinarijos žinovė ir mėgėja, ir tą puikiai žinojo instituto darbuotojai. Ji negailėjo energijos rengiant bendradarbių sambūrius konferencijų, jubiliejų, kitomis progomis. Atmintin įstrigo vaisės jos namuose apsigynus disertaciją. Be visokių kitokių gardumynų, buvo patiekti ir... medicininių dėlių kokonai. Žinoma, netikri, tik kulinariniai, bet jiems pagaminti prireikė tikrai aukšto lygio kulinarijų ir meninių gebėjimų.

... Liko gedintis vyras, dukros ir sūnaus šeimos. Ilgai jos atminimą saugos visi ją pažinojusieji, ypač Ekologijos instituto, medicinos institucijų mokslo ir praktikos darbuotojai.

Dr. Algimantas Jakimavičius
Dr. Guoda Mackevičienė
Dr. Laima Petrauskienė